

‘צדיק לבני העולם החדש’!?

א"י גרין, בעל היסורים — פרשת חייו של ר' נחמן מברסלב (תרגם מאנגלית: ברוך שראל), תל-אביב תשמ"א 465 עמ'.

מאת

מנדל פייקאז'

פרשת חייו של מחולל החסידות הברסלבית מובאת בספר זה בשישה פרקים. הראשון שבהם, 'ילדות, בחרות תקל"ב-תקנ"ח (1772-1798)', עוסק בימי צמיחתה של הקונסטיטוציה הנפשית והרוחנית של ר' נחמן. הפרק השני, 'נסיעתו של ר' נחמן לארץ-ישראל', גם הוא כקודמו גדור בגבולות כרונולוגיים מוצקים: תקנ"ח-תקנ"ט. הפרק השלישי, 'מחלוקת וצמיחה', המקיף לכאורה את חייו של ר' נחמן משנת תקנ"ט עד להשקעתו בברסלב בשלהי קיץ תקס"ב, הוא לאמיתו של דבר דיון בתופעת-קבע בקורותיו של מחולל החסידות הברסלבית, שראשיתה סמוך לשובו מארץ-ישראל. הוא הדין עניינו של הפרק הרביעי, 'ברסלב — הרבי ותסיידו', שאינו מתמצה בתקופת ישיבתו של ר' נחמן בברסלב בלבד, שהרי ימי ברסלב בחייו הם גם ימים של 'מאמצים משיחיים' — שמו ועניינו של הפרק החמישי — והם הם (להוציא ששת חודשי חייו האחרונים באומאן), 'שנותיו האחרונות של ר' נחמן' — שמו ועניינו של הפרק השישי. אל הספר צורף נספח, המובא בנוסח העברי תחת הכותרת 'פטירתו של ר' נחמן' — כחמישה-עשר עמודים (בעברית) מתוך חיבורו של ר' נתן מנמירוב, 'ימי מהרג'ת', ללא שינויים ואף ללא הערות. לאחר מכן באים עוד שני נספחים: 'שכל, ספקות ואמונה בתורתו של ר' נחמן' ו'סיפורי מעשיות'.

(א) הערות כלליות

הביוגרפיה שחיבר גרין מושתתת על שתי הנחות-אב. הראשונה עיקרה מתודולוגית: 'כי בכל דרושו וסיפוריו של ר' נחמן הדמות המרכזית היא תמיד ר' נחמן עצמו... תוכנה בסיסית זו שגילה (יוסף) וייס!... משמשת אחת מאבני-הפינה למחקרנו הנוכחי' (עמ' 31). ההנחה השנייה גורסת, שמסכת רעיונותיו של ר' נחמן היא תולדה ישירה מלבטי נפשו המיוסרת. לפיכך היא קיומית וקודרת, ובה תחושת ריחוקו של האלוהים מעולמו היא גם ממשית גם מרעח', ומעמדו המטאפיסי של האדם הוא ירוד ונפול, וכן עוד סימנים

¹ 'כלל גדול זה יהיה כלל מיתודי בידנו: כל מקום שיוזכר ר' נחמן "צדיק האמת" או אפילו "צדיק" שחס, אין המכוון אלא לעצמו'; 'אין לך כל דיבור ודיבור בכל סיפורי המעשיות שלא יהא חוזר ומוסב על דמות האיש נחמן מברסלב' ('עיונים בתפיסתו העצמית של ר' נחמן', בתוך ספרו: מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים תשל"ה, עמ' 151, 152).

אופייניים לאכזיסטנציאליזם דתי, כפי שתוארו במסתו של יוסף וייס: 'חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה — בירור טיפולוגי'.² במסתו זו הבחין וייס הבחנה חדה בין שני דפוסי חשיבה מנוגדים במסכת רעיונותיהם של מורי החסידות: 'חסידות של מיסטיקה', שהשקפת עולמה מוניסטית-אופטימיסטית, האופיינית לר' דב"ר המגיד ממזריץ', ו'חסידות של אמונה', 'שמוטיבים אכזיסטנציאליים אדירים פועלים בה',³ המיוצגת בכתביו של ר' נחמן מברסלב. סימניהם המובהקים של שני טיפוסים דתיים אלה ערוכים במסתו של וייס במיבנה סימטרי של דבר והיפוכו. מיבנה זה מושך את העין ושובה את הלב כיופיו המחשבתי המבהיק, אך הוא מתמוטט בנגיעת-יד במקורותיה של החסידות שמשני עברי הסימטריה. מתברר, שמסכת רעיונותיהם של המגיד ממזריץ' ושל תלמידיו אינה מעוגלת וחדה כלל וכלל, ופועלים בה מוטיבים רעיוניים שונים ואף מנוגדים. על אחת כמה וכמה חסידות ברסלב, שבפרשת חייו של מחוללה ובמסכת רעיונותיה ראה וייס כר נרחב להזדהות אישית-נפשית ואף דימה למצוא בהן כבואה לעולמותיו המתמוטטים שלו עצמו. הילכך אין תימה, שיצק את תבניתה הטיפולוגית על-פי סימני-ההיכר של 'חסידות של אמונה', הנפעמת על-ידי כוחות אכזיסטנציאליים, תוך התעלמות מן העובדה, שהביטויים המיסטיים המובהקים שבכתביו ר' נחמן סותרים בבירור את תיאורו הטיפולוגי.

אמנם גרין העיר זעיר פה ועיר שם על מעורבותו הרגשית היתירה של יוסף וייס בנושא מחקרו,⁵ ובמיוחד על פסיחתו על היסודות המיסטיים שבדברי ר' נחמן.⁶ ברם את דינו זה דחק גרין לנספח הראשון שבחיבורו, כמלכות פני עצמה שאינה נוגעת בעניינים שבששת פרקיו; אלה נסוכים ברוח קביעותיו הטיפולוגיות החותכות של וייס, ואף בהחרפה ובהפלגה. והנה, אחרי שגרין תאר בנספח האמור סוגיות מיסטיות בכתביו של ר' נחמן, שאל בתמיהה:

למקרא קטעים מיסטיים אלה ודומיהם, כיצד עלינו לפרש את הדגשת העדרו של אלוהים והמאבק המתמיד על האמונה הרווחת כל-כך בכתביו ר' נחמן? אם שכלו של האדם יכול לעלות מדרגה לדרגה... מדוע אין ר' נחמן טוען ביתר קלות כי העדרו של אלוהים אינו אלא דמיון ואשליה...? התפיסה האומרת כי תחושת הריחוק בין האדם לבורא אינה אלא אשליה מוכרת היטב מתורת הבעש"ט... (עמ' 318).

אולם אותו רעיון עצמו, שגרין תודה ושואל בהטעמה רבה על שום מה לא שימש את ר' נחמן מברסלב,

² מסה זו כונסה בספרו הנזכר של וייס, עמ' 87-95.

³ שם, עמ' 95.

⁴ 'תשבי' — י' דן, 'חסידות', האנציקלופדיה העברית, יז, ירושלים ותל-אביב תשכ"ה, טור 771.

⁵ ראה עמ' 384, הערה 18: '... על המקורות השבתאיים של "ירידת הצדיק" ראה וייס, "ראשית צמיחתה של הדרך החסידית"... גרין הוסיף כאן למהדורה העברית: "ואולם אני מסתייג ממסקנותיו הקיצוניות", אך לא פירש לאילו מסקנות מכוונים דבריו. ראה עוד עמ' 397, הערה 31: "... לא הייתי מרחיק לכת כמוהו [כרייס] לאמור, כי דברים אלה מעידים, בצורה סמויה, כי ר' נחמן מזהה לגמרי את הצדיק עם הקדוש ברוך הוא...'. וכן ראה עמ' 418, הערה 31: "אינני נוטה כלל וכלל לקבל את השערתו של יוסף וייס, כי דמותו של ירבעם משמשת בכתביו ר' נחמן צופן לדמותו של יעקב פרנק... בנקודה זו נכשל החוקר הזהיר השוכן בקרבו של וייס, אולי מחמת השלכות אישיות וכו'...". ראוי לציין, כי המילית וכו' היא תרומתו של גרין למהדורה העברית, כדי לרמוז על דברים נוספים בעניין 'השלכות אישיות', שהשתיקה יפה להם, כדרך המאניירה הידועה בספרותם של חסידיו ברסלב.

⁶ ראה עמ' 438, הערה 53: "... וייס [נוטה] להתעלם מן הצד המיסטי שבהגותו של ר' נחמן. דברינו להלן אמורים לתקן את הרושם החד-צדדי הזה...".

ידוע בספרותם של חסידיו ברסלב במונחים 'מניעה', 'הסתרה' ואף 'הסתרה-שבתוך-ההסתרה', וכולט בספר ליקוטי מוהר"ן על שני חלקיו.⁷

אף כי גרין טוען, שנמנע מלנקוט מונחים פסיכואנליטיים, הוא מודה שבתיאור דיוקנו הרוחני של ר' נחמן עלו על דעתו: 'טירוף הדכאון, טירוף האשמה, שגעון הגדלות... ואולי אף תכונת-נפש שבימינו היתה מכונה הומוסקסואליות מעודנת — ובה אין הרשימה מתמצית' (עמ' 33). אכן, למחברה של הביוגרפיה שלפנינו נהירים כביכול קמטיה הנסתרים של נפש גיבורו וקמטוטיה המפותלים, והוא מנהירם לעיני הקורא לא בפנס-כיס אלא בורקור פסיכו-היסטורי. ר' נחמן, כפי שהוא מתואר בספר שלפנינו, מצטנף בפקעת לבטיו הנוקבים בכעיות אמונתו הדתית ואמיתות שליחותו, באימי הקיום והחדלון, בתאוות הבשרים (על אף מאמציו להשתחרר מחיבוקיה המחניקים ומזרועותיה הלוחצות), בפחד השגעון ובדאגת עוונות, המולידים בנפשו ובתודעתו תחושה חריפה של העדר אלוהים. הילכך הוא נאבק בכל מאודו כדי להפוך את נבכי נפשו המיוסרת ותחושתו הדתית הקודרת לכוח דתי חיובי, כשאחד מביטוייו — תולדתו ושיאו — תורת הגאולה הברסלבית, שכפי שנראה מוצגת בספר שלפנינו בהגדלת ממדיה ובעיות מהותה ומשמעותה: הברות וחצי הברות משיחיים הופכים לקולות רמים, ניצוצות — לברקים, צלליות — לתבליטים חרים, רעיונות משיחיים — לתנועה משיחית מובהקת. הוא הדין בעקובי נפשו של ר' נחמן שבודדו ממישוריה, ריסקיה — משלמותיה, יסודותיה המעורערים — מיסודותיה היציבים.

גדולה מזו, ר' נחמן מוצג בספר שלפנינו כפרוטוטיפוס למכאוביהם הנפשיים של משכילים יהודים בתפוצות ולמצוקותיהם הרוחניות; חייו הפנימיים הם מעין מאקרוקוסמוס לפיתולי נפשם. במבוא הוא מוגדר ללא היסוסים וסייגים כלתור של יהדות מזרח-אירופה, ובספר עצמו — כמבשרה של שיטת פריד, כמעין רועה רוחני, מרפא, סלחן ומבין ללבוותיהם של חוטאים למיניהם על-ידי הזדהות עמהם, שהרי מי כצדיק מברסלב נתייסר בתחושת העדר אלוהים — תחושת בני דורנו, שחזו את השואה מבשרם או שחזו את חוויותיה על-ידי ידיעתה ותודעתה? לא בכדי הביא גרין את דיונו ביסודות המיסטיים שבמסכת רעיונותיו של ר' נחמן בנספח מיוחד, שבו הוא מוליך את קוראיו דרך מסדרון פלפולי ארוך למסקנה, כי ר' נחמן מברסלב הוא:

צדיק לבני העולם החדש... נכונותו לחיות על סף החלל הפנוי, שנתגלה בעליל לרבים כל-כך בדורות שלאחר מותו, אכן מזכה אותו בתואר צדיק הדור לדורות הלו, צדיק שהיה לאל ידו להראות כיצד יש להאבק על האמונה גם בשעת העדרו של אלוהים מחייהם של בני-אדם (עמ' 328).

'החלל הפנוי', מונח ידוע בקבלה, הוא מעין 'לשון נקייה' לציון השואה. לשון דומה ועדות חותכת למגמתו האקטואליסטית של הספר שלפנינו היא אותה קריצת עין על 'מעשה מבעל תפילה', הסיפור השנים-עשר שבספר סיפורי מעשיות לר' נחמן: 'כאן סוטה סיפורו של ר' נחמן סטייה של ממש מן המיתוס הקבלי והופך לסיפור המנסה להסביר את זמנו. על-פי האר"י חלה השואה לפני הבריאה... על-פי ר' נחמן השואה⁸ היא מאורע שנתרחש במרוצת תולדות האנושות, ואפילו בתקופות האחרונות ממש'⁹ (עמ' 242–243).

⁷ ראה, למשל, ליקוטי מוהר"ן, א, סי' נו, אות ג: 'שההסתרה בעצמה נסתרת... אבל באמת אפילו בכל ההסתרות, ואפי' בהסתרה שבתוך הסתרה בוודאי גם שם מלוכש הש"י, כי בוודאי אין שום דבר שלא יהי' בו חיות השי"ת'. ראה עוד שם, סי' קטו: 'מסתיר א"ע כביכול בהמניעה הזאת... ומי שהוא בר דעת הוא מסתכל בהמניעה ומוצא שם הבורא ביה'. וכן שם ב, סי' מו: 'גם בהמניעה עצמה מלוכש שם השי"ת'. השווה שם, א, סי' יח, אות ב; סי' לט, אות א; סי' קח ועוד.

⁸ במקור האנגלי cataclism.

⁹ במקור האנגלי (עמ' 249): even within very recent history.

מוזר הוא, כמובן, ללמוד מסיפור סבוך ומעורפל זה, כי ר' נחמן שינה את מיתוס שבירת הכלים של קבלת האר"י, המכונה כאן 'השואה', מן הקצה אל הקצה, מן הפריאכויסטנציה אל תולדות עולמנו — וליתר דיוק: אל מאורע השבירה שבימינו, אל גזירת הפתרון הסופי המכוננת בפניו 'השואה', או בלשונו של גרין: 'בתקופות האחרונות ממש'. ומכאן, שבשנת 1810, שנת השמעתו של סיפור זה, ניבא ר' נחמן את גזירות הפתרון הסופי. הקורא המשכיל, שאין עיסוקו בחסידות ברסלב ובקבלה, לא יוכל לשער כנפשו שמוגשת לו כאן דרשות תיאולוגיות המערבת עניין בשאינו עניינו, מקפצת על מקומות ומדלגת על זמנים; דרשות מצוחצחת קמעה ועדייה בעדייו של המחקר ההיסטורי.

אכן, במבוא לספרו מצהיר גרין בכירור על מגמת פניו הכללית, כשלקחי דמותו הרוחנית של ר' נחמן נושקים בלקחי השואה ללא כל מסך:

מאבקו של לותר עם דמות האב ועם כעיית הסמכות, שנחשב בעיני אריקסון כהתלבטות בקשיי־נפש של הפרפורמטור עצמו, תואר כידיו גם כתופעה המייצגת את יציאתו של האדם הנוצרי המערבי מימי הביניים ואת מאבקו עם אלוהים־האב ועם סמכותה של הכנסייה. כחיבור זה אנחנו מתכוונים לטעון, כי ר' נחמן מברסלב משמש דמות כזאת בדיוק¹⁰ לגבי יהודי מורח־אירופה ערב מעברם מעולמם הרבני המסורתי אל העולם החדש. הבעיה שעמדה במרכז חייו הדתיים — תודעת העדרו של אלוהים מעולם המציאות היומיומית של בני האדם... עתידה לתפוס מקום שולט בחיי דורות של יהודים שבאו אחריו, וביתר עוצמה בלכותיהם של יהודים שחיו בתקופת השואה (עמ' 33).

דמותו של לותר כרפורמטור, נפתוליו הנפשיים ומאבקיו עם אלוהים ועם המימסד הכנסייתי, כפי שהוצגו בידי אריק אריקסון ('לותר הצעיר') — כבודם במקום אחר, ואילו לפי הידוע לנו על כתביו וכתבי תלמידיו, לא היה ר' נחמן מברסלב 'רפורמטור' ולא כפר בסמכותם של הרבנים, ובוראי שלא בסמכותה של ההנהגה הצדיקית. אמנם גרין מגדירו בין השאר כאחד מ'מפירי סדר וקוראי תגר' (עמ' 130), אך מחולל החסידות הברסלבית כולו נטוע בתוך המערכת החברתית והרעיונית של החסידות, ומעולם לא סטה ממסלולה, על אף המחלוקת המרה עליו ועל מפעלו. ביקורתו על מורי החסידות, עם כל חריפותה העוקצנית, תכליתה לא היתה לבטל את מערכתיה של החסידות, אלא אדרבא — לחזקן. דווקא בכתביו נתעצם מעמדו של הצדיק, לב־לבה של המערכת החברתית והרעיונית של החסידות על פלגיה, זמניה ואתריה השונים. צדקתה של החסידות ביהדות מורח־אירופה וחיוניותה מעולם לא עמדו בכתביו בספק. מריבתו — מריבת־בית, שבדומה לה (במידת חריפות זו או אחרת) מצינו הרבה בתולדותיה של החסידות. תעיד על כך תודעת ייחוסו כנכד הבעש"ט,¹¹ כחוליה בשלשלת מפוארת, שעל סמכותה אין עוררין. יעידו על כך דבריו כשכתב הפדיונות ושימוש צדיקים.¹²

גרין מטעים את טלטוליו הנפשיים של ר' נחמן בין שמים לגיהנום, אך אין הביוגראפיה שלפנינו מגלה לקוראה מה היו מהלכי חייו במרחבים העצומים שבין קוטב לקוטב. בידינו עדויות מהימנות המעידות בכירור, כי ר' נחמן מברסלב, המתואר כאן כמפר הסדר, עמדו החברתית היתה שמרנית, 'בעל־ביתית',

¹⁰ במקור (עמ' 19): precisely.

¹¹ ראה, למשל, חיי מוהר"ן, א, 'סיפורים חדשים', סי' יא; שם, ב, 'עבודת ה', סי' קה.

¹² ראה, למשל, דברי ר' נחמן בעניין הפדיונות, שאינם מוסבים על עצמו דווקא: ליקוטי מוהר"ן, א, סי' מא, קמט, קפ; שם, ב, סי' ג, טו. וכן ראה חיי מוהר"ן, ב, 'עבודת ה', סי' צב. והשווה דברי ר' נחמן כשכתב צדיקים, שקצתם נקובים בשמותיהם, בספר חיי מוהר"ן, ב, 'עבודת ה', סי' צג-צה, קה, קמז ועוד. וכן ראויים לציון דבריו כשכתבם של בני־צדיקים, כגון: חיי מוהר"ן, ב, 'עבודת ה', סי' קכד. בעניין שימוש צדיקים ראוי לעיין בספר חיי מוהר"ן, ב, 'עבודת ה', סי' פה, צז. ראה עוד: ליקוטי מוהר"ן, א, סי' קפו.

וקרובה לעמדתם של מורי החסידות, שנודעו כחיבתם היתרה לגינוני השררה החיצונית¹³ על כל הכרוך בהם. ולא בכדי העלה ר' נחמן על נס את הלמרינים, העשירים והמיוחסים, שהם ראשו של הסולם החברתי הערכי, כשאת תחתיתו של סולם זה הועיד לעניים ולעמי־ארצות, כעדותו התוחכת של ר' נתן.¹⁴ תאוות הממון היא, כידוע, אחת התאוות המגוננות ביותר בכתביהם של חסידי ברסלב, אך בכתבים אלה, ובמיוחד בכתבי ר' נתן, מצינו עדויות רבות המוכיחות בעליל, שהצדיק מברסלב מצא צידוק להוציא את עצמו מן הכלל ולהרבות ממון ונכסים.¹⁵ אכן, שלא כמסופר על הבעש"ט, או על ר' אלימלך מליז'נסק וצדיקים אחרים, ירושתו של ר' נחמן לא היתה רוחנית בלבד; ר' נתן, שהיה אפוטרופוס על נכסי רבו, היה טרוד בהם לא מעט, כגון בגביית חובות.¹⁶

זאת ועוד. העלאת ערכו של לימוד תורה כדרך המסורתית והמקובלת והטעמת חשיבותו של לימוד פוסקים, ובמיוחד 'שולחן ערוך',¹⁷ מעמידות את ר' נחמן בשורה אחת עם מורי החסידות בדורות האחרונים. כלום מצאנו בביוגרפיה שלפנינו זכר או רמז לאמונתו הראציונאליסטית־אופטימיסטית של ר' נחמן בהשתלמותו המתמדת של העולם,¹⁸ שמצאה ביטוי מובהק בכמה משיחותיו? היכן בביוגרפיה שלפנינו דיון או רמז על יסודותיו הנפשיים היציבים של הצדיק מברסלב, שהכשירוהו לשמש מנהיג עדה (עדה ולא כת), ויהא שיעורה ככל שיהא? כלום שורשיהם הנפשיים והרוחניים לא היו תקועים עמוק בעולם ההלכה, אותו עולם נורמטיבי, שלא מצאנו בדבריו שמץ של ערעור על מוסכמותיו? אכן, על אף כובד הראש, העיין הרציני בכתבים הברסלביים והשימוש הרחב בספרות על החסידות הברסלבית, פרטים רבים וחשובים ביותר בפרשת חייו של ר' נחמן מברסלב לא מצאו יד גואלת בחיבורו של גרין, משום שמגמת פניו היא בראש ובראשונה להציג דיוקן רוחני הגזור על־פי מצוקותיו הרוחניות, האמיתיות או המדומות, של המשכיל היהודי הנבוכך בתפוצות, המבקש לו משענת נפשית ורוחנית.

אמת, יסודותיו הנפשיים היציבים של ר' נחמן, מהלכי חייו היומיומיים שלא אחת סותרים את עקרונותיו המוצהרים, עמדתו החברתית השמרנית לעילא ולעילא ואף מסכת רעיונותיו, שבה דרים בכפיפה אחת דבר והיפוכו — כל אלה הם בעיה רצינית ביותר לביוגרף, שיתעקש לצייר את דמותו הנפשית והרוחנית על־פי קונצפציה זו או אחרת. אולם הרוצה לתאר את פרשת חייו, אינו רשאי להתעלם מכל אותם יסודות, שלא יכולתי אלא לרמוז למקצתם.

¹³ ראה, למשל, חיי מוהר"ן, א, 'נסיעתו ושיבתו באומין', סי' יז; שם, ב, 'עבודת ה', סי' עז—עט. וראה עוד שם, 'מעלת המתקרב אליו', סי' פח.

¹⁴ חיי מוהר"ן, ב, 'עבודת ה', סי' צו: '... ואז כשדיבר מזה להשתדל לקרב נפשות להשי"י... הי' מתלוצץ מאלו המשתדלים לקרב להשי"ת רק הפחותים במעלה מאד, כגון עניים ואביוני ועמי הארצות וכיוצא בזה... כי העיקר הוא להשתדל לקרב להשי"ת בני האדם הגדולים במעלה... ושאלתי אותו ז"ל: מי הוא הגדול? השיב... מי שהוא למדן יותר חשוב יותר, מי שהוא עשיר חשוב יותר, מי שהוא מיוחס חשוב יותר...'

¹⁵ מראי־מקומות לעניין זה הבאתי בספרי: חסידות ברסלב, 'ירושלים תשל"ב, עמ' 118–119, הערה 79.

¹⁶ ראה ימי מהר"ת, מז ע"א: 'גם סיבב השי"י לטובה מה שהייתי אפוטרופוס על נכסיו, כי עי"ז הי' בכל פעם עסקים פה ברסלב והוכרחתי בכל פעם לנסוע לפה כדי לתבוע חובותיו ולדבר עם חתנו וכו' מענין הנסיעה למעזיבות, שהשאר שם חנות ובית...'

¹⁷ ראה, למשל: ליקוטי מוהר"ן, א, סי' ח, אות ו; שם, ב, סי' מא: 'לפעמים השי"י עושה מופתים על־ידי בעלי הפוסקים... וזהו בחי' המופתים שמספרין מהגאונים שהיו בדורות שלפנינו'. עוד ראויים לציון דברי ר' נחמן בשבח מעלתו של לימוד תורה ובשבחם של 'הרבנים הגדולים' בדורות שקדמו לחסידות, שהיו יכולים לעשות מופתים רק ע"י לימוד התורה (שיחות הר"ג, סי' יז). בשיחות הר"ג, סי' כט, מצינו את עדותו החשובה של ר' נתן: 'ועל לימוד הפוסקים הזהיר מאד מאד יותר מכל הלימודים' (השווה שם, סי' עז). ראה עוד: חיי מוהר"ן, ב, 'שלא לדחוק השעה', סי' ו.

¹⁸ ראה, למשל: שיחות הר"ג, סי' ס; חיי מוהר"ן, ב, 'עבודת ה', סי' צט ועוד.

[ב] ההנחה המתודולוגית

לאחר ההערות הכלליות ראוי שנבדוק כמה וכמה פרשיות בכיוגרפיה שלפנינו, לכל לראש את מסדה המתודולוגי האומר 'כי בכל דרושיו וסיפוריו של ר' נחמן הדמות המרכזית היא תמיד ר' נחמן עצמו'. נרכז את חשימת לבנו בחמש דוגמאות שונות. הראשונה — אחד הסיפורים, שר' נתן שמעו מפי רבו, והוא משמש בדברי גרין עדות לדרכו המיוחדת של ר' נחמן בקרב מורי החסידות, אך לאמיתו של דבר מקורו ידוע ומוכר ואין הוא פרי רוחו והגותו של ר' נחמן כלל. הדוגמה השנייה — הסקת מסקנות משונות על יסוד שני סיפורים, שמהימנותם כיצירי רוחו של ר' נחמן היא, כהודאתו של גרין עצמו, רופפת במקצת, ולפי דעתנו — מפוקפקת ביותר. הדוגמה השלישית — אחת משיחותיו של ר' נחמן, אשר פורשה בספר שלפנינו כנסיון הצטדקות פאראדוקסאלי כנגד תלונה, או חשש-תלונה, שאין בו קדושה, בעוד שכתובתה של שיחה זו איננה ר' נחמן עצמו ומשמעותה הטכסטואלית שונה בתכלית מפירושו של גרין. הדוגמה הרביעית היא רעיון 'הנקודות הטובות' כשהוא נבחן באספקלריית ההנחה המתודולוגית האמורה. בדוגמה האחרונה נראה, שגרין עצמו דורש בלי משים נגד הנחתו האמורה.

גרין קובע, שבצד הוראותיו של ר' נחמן, כי חסידיו ישקדו על השתלמותם העצמית על-ידי מאבק אישי בלתי פוסק, מצויה גם היפוכו, שדי להם לחסידיו בחיקוי רוכי רבם, כפי שמצינו ב'מעשה במלך אחד שבנה לעצמו פלטיץ וקרא לשני אנשים וצויה אותם שיציירו את הפלטיץ שלו' וכו' (ספר חיי מוהר"ן, א, 'סיפורים חדשים', סי' יח). סיפור זה משקף את ייחודו של ר' נחמן לעומת 'חסידות פשיסחא ושלוחותיה, שם ברור בעליל שכל חסיד חייב למצוא לו את דרכו שלו, ועצם החיקוי נחשב כדרך לא-נאותה להתקרב לה' (עמ' 159-160). והנה, לא זו בלבד ש'מעשה במלך אחד שבנה לעצמו פלטיץ' וכו' נרשם בידי ר' נתן ללא נמשל ולקחו של גרין איננו אלא השערה בעלמא, אלא שנעלמה מידעתו העובדה המכרעת, כי לפנינו סיפור-משל ידוע, שיתכן כי הגיע אל ידיעת ר' נחמן מספר העקדה לר' יצחק עראמה.¹⁹ מכל מקום, סיפור זה, שנרשם בידי ר' נתן כסיפור ששמעו מפי רבו, מוכיח בעליל, שלא כל הסיפורים והמשלים המובאים בספרותם של חסידי ברסלב על-שם רבם הם אמנם פרי רוחו של ר' נחמן.

ומה סיפורים שנרשמו בידי ר' נתן אפשר שלא כולם הם יצירי הגותו של ר' נחמן, סיפורים שלא נרשמו בידי ר' נתן ונתפרסמו כמה דורות אחריו — לא כל שכן. כוונתנו לדברי גרין על פחד השגעון שלקחה נפשו של ר' נחמן בו והוא 'נמנה עם הנושאים שר' נחמן חזר אליהם לעיתים קרובות למדי. בספרות ברסלב המאוחרת נשתמרו שני סיפורים העוסקים בשגעון, וכמעט בטוח שמקורם מר' נחמן עצמו' (עמ' 173). שני הסיפורים האמורים הם 'המשל מהאינדיק' ו'המשל מהתבואה'.²⁰ והנה אחד מלקחי גרין מן המשל הראשון: 'החכם שבמשל ממלא אותו תפקיד בדיוק שביקש ר' נחמן למלא אצל חסידיו: הוא רופא נשמות. עטוי במלבוש השגעון מציע הרופא לחולה אותה הזדהות-השתתפות שלא נמצאה בידי כל הרופאים האחרים, והיא שמביאה לו את המרפא' (עמ' 173). כוחו של ר' נחמן כמורה-דרך רוחני ומעמדו המיוחד בקרב הצדיקים מקורם אפוא ביכולתו להשתתף עם החוטא ואף להזדהות עמו. אכן, ביטויי הזדהות מעין אלה מוצא גרין לא רק במשל כאן, אלא כמסקנה מפורשת ממקומות אחרים, שר' נחמן 'הביע הזדהות עם החוטא והכושל וכמו אמר להם שגם

¹⁹ ראה: ש' הר-ויילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים ותל-אביב תשט"ז, עמ' 49, הערה 173. מקורו של עראמה הוא, כנראה, חיבורו של ההוגה האיטלקי בן המאה האחת-עשרה, אל-גזאלי, 'מאזני הצדק', שתורגם לעברית בידי אברהם אבן חסדאי ונדפס בליפסיה תקצ"ט. משל-סיפור זה מצוי, למשל, בספר עירין קדישין... לקוטים על התורה מאת... ישראל מריזין, ווארשא תרמ"ה, דף כד עמודות א-ג (הנמשל שם — ייחוס עצמי).

²⁰ על 'המשל מהתבואה' ראה וייס, שם (הערה 1), עמ' 169.

הוא עובר אותה דרך אולי צעדים מספר לפנייהם' (עמ' 161). ואם לא די לנו בקביעתו המופלגת של גרין, שר' נחמן הזדהה עם החוטאים והסוטים, דבר שעל-פי המקורות שבידנו אין להעלותו על הדעת, הוא ממשך ותוהה בשגעונו של החכם שבמשל ובמניעי עיסוקו בריפוי החולה, ומסקנתו הפסיכר-היסטורית היא: 'רדוף אשמה ואכול ספקות הוא [ר' נחמן] מכריז על עצמו כעל הגדול במורי הדרך ורופאי הנפש. האם בעבודתו למען "שפונים" של אחרים מקה הצדיק למצוא מרגוע כלשהו מהתקפת השגעון שלו?' (עמ' 174). ובהערה לדבריו הוא מוסיף קביעה מופלגת ביותר, שבה מוסבר בלי משים פשר שגעונו של צדיק זה:

המשל על התרגול [משל מהאינדק] בא כנראה כתגובה על משל בתולדות יעקב יוסף שבו נאמר, כי הצדיק צריך להתלבש במלבושי העולם הזה כדי לרדת למדרגתו ולתקן אותו²¹... תשובתו של ר' נחמן לבעש"ט ולבעל התולדות: העולם שאליו בא הצדיק הוא בית משוגעים וכדי למלא את תפקידו הכלכה שומה עליו לא להתלבש אלא להתפשט ערום... (עמ' 413, הערה 73).

משלו של ר' יוסף מפולנאה בשם הבעש"ט מדבר בשר אחד, שרצה להעלות בן-מלך משפל המדרגה שאליו התדרדר. לכן התחכם להתלבש בבגדי פחותים כדי למצוא מסילות בלב הבן ועל-ידי כך להחזירו אל אביו. משל זה, הממחיש את תפקידו של הצדיק בהעלאתם של המוני העם והחוטאים, הטריד אליבא דגרין את מנחתו של הצדיק מברסלב עד שהעמיד כנגדו משל של חשפנות! גדולה מזו, כל הפלפול הפסיכר-היסטורי מכוסס כאן על העובדה המדומה, שאין ר' נחמן מדבר כאן אלא על מכוכי נפשו שלו, ובמיוחד על מהימנותו האוטנטית של המשל, שהיא 'כמעט' וראית. אולם 'המשל מהאינדיק' ו'המשל מהתבואה' נתפרסמו לראשונה בקונטרס 'סיפורים נפלאים', שיצא לאור על-ידי ר' שמואל הורביץ, חסיד ברסלבי קיצוני, בשנת תרצ"ה.²² הקונטרס כולל בין השאר 'התנהגות האדמו"ר ז"ל עם האריסטוקרטין שבאומין', היינו סיפור מגעיו של ר' נחמן עם משכילי אומאן, שהוא מסוג סיפורי השבחים, כגון חכמתו המפליאה של ר' נחמן בחשבון, התנדרפות כפירתם של המשכילים כבואם במחיצתו, ידיעתו הפלאית בתוכנו של ספר לועזי ועוד, סיפורים המוכיחים בעליל שמציאות ודמיון משמשים בקונטרס זה בערבוביה, וכן מצויים שם סתם מעשי ניסים ונפלאות על ר' נחמן. ועוד נדפסו בקונטרס 'סיפורים נפלאים' סיפורי מעשיות ומשלים, שבראשם הכותרת: 'אלו המעשיות נכתבו בכרך הנ"ל שהי' אצל ר' נפתלי'. לאחר כותרת זו מובאים ארבעה סיפורים המסויימים באותיות א עד ד, ולאחריהם שלושה-עשר סיפורים ללא סימן, ואין לידע אם גם אלה היו 'בכרך הנ"ל שהי' אצל ר' נפתלי', או שכונסו כאן ממקום אחר, ואולי על-פי השמועה. מכל מקום, רוב הסיפורים בקונטרס הזה מובאים בציונים, כגון: 'משל... שסיפר רבנו ז"ל', 'מעשה שסיפר', ואילו 'המשל מהאינדיק' ו'המשל מהתבואה' הם ללא ציונים אלה. ועוד ראוי לציין, כי אין להניח שר' נתן פסח בכתביו על סיפורים אלה משום שלא ידע על קיומם, שכן ר' נפתלי, שברשותו היתה מחברת הסיפורים, היה קשור בעבודות רעות וחברות עם ר' נתן. ואם ידע ר' נתן על קיומם, כלום מצא טעם להשמטתם מכתביו? הוסף על כך שבסיפורים אלה מצינו מוטיבים ספרותיים עממיים נודדים,²³ וכן שהם נדפסו כחמישה דורות אחרי ר' נחמן. הילכך אין מנוס מן המסקנה, שמהימנותם של הסיפורים האלה כיצירי רוחו של ר' נחמן מוטלת בספק רב.

²¹ מראיי-מקומות למשל זה בכתבי ר' יעקב יוסף ראה בחיבורו של ג' נגאל, מנהיג ועדה, ירושלים 1962, עמ' 130.

²² קונטרס זה חזר ונדפס בשנת תשכ"א. הוא כרוך יחד עם ספר כוכבי אור לר' אברהם בן ר' נחמן מטולטשין.

²³ השווה 'מעשה שסיפר מהאוצר שתחת הגשר' ('סיפורים נפלאים', עמ' כו) עם מ' בן-יחזקאל, ספר המעשיות, תל-אביב תשי"ט, ו, עמ' 437-438. וכן השווה 'המעשה שסיפר רבנו ז"ל מהטענדא ורענדא' ('סיפורים נפלאים', עמ' לד-לה) עם ספר המעשיות, ה, עמ' 436-437.

דרכו המתודולוגית השרירותית של גרין מבצבצת ועולה בספר זה במקומות רבים, כגון הבנתו 'ביתר עמקות את טיב דכאונו של ר' נחמן ואת דמות עצמו המעוותת כפי שנצטיירה בחלומותיו' (עמ' 169), המבוססת גם על שיחתו של ר' נחמן בספר ליקוטי מוהר"ן, א, סי' רמג.²⁴ בשיחה זו נאמר בין השאר, כי פעמים שדווקא משום קדושתו הפנימית העילאית אין רואים בחיצוניותו של צדיק גדול מאוד 'קדושה ופרישות יתרה', וכדרך חשיבתו האסוציאטיבית עלה על דעתו של ר' נחמן ספר שירי-השירים, שאין בו 'שום תיבות קדוש וטהור', אך קדושתו נעלה על משלי וקהלת, שבהם נזכרות 'קדושה וטהרה כל פעם'. והנה, לפי ההנחה שכל דיבור ודיבור מוסב על עצמו, לא הגיב ר' נחמן אלא על מכוני נפשו, ואם לא הגיב תגובה ישירה – הגיב תגובה מהופכת, דיאלקטית, וכמובן פארדוקסאלית:

כיון שחשש שמא ייראה בעיני אחרים כמי שאין בו קדושה, ניסה לחפות על חוסר הקדושה שבו על-ידי נסיונות נעזים של הצטדקות על דרך הפרדוקס, לאמור: עצם העובדה שאין בו קדושה, מעידה לאמיתו של דבר שהוא קודש הקדשים שבין הצדיקים... זהו היא הפרדוקס: הקדושה מוכחת רק על-ידי העדרה (עמ' 171).

ברם משמעה של שיחת ר' נחמן שאין חיצוניות פחותה מעידה בהכרח על פנימיות פחותה, שכן פעמים חבייה קדושה גדולה במקום שלכאורה ריק הוא ממנה, הוא מוטיב עממי ידוע, שמצא את ביטויו בסיפור העממי, ובכלל זה בסיפור החסידי, כגון במסופר על בעלי צדקה מופלאים ביותר, שהסתירו את מידתם העילאית עד שנראו בעיני הבריות כקמצנים מופלגים.²⁵ זאת ועוד: שיחה זו איננה אלא תשובה של ר' נחמן על שאלה שנשאל 'אם אפשר' (דוק: אפשר!) 'שיהיה הצדיק גדול במעלה אעפ"י שאין רואין ממנו שום יגיעות ועובדות באתגלייא... השיב לו 'נחמן לשואל': בוודאי אפשר ויכול להיות.. ואז אמר עניין... הנדפ' בלקו"א בסימן רמג.²⁶ אמת, עדות זו על נסיבות אמירתה של שיחת ר' נחמן כאן לא נעלמה מעיני גרין, אך היא לא הזיזה את מסקנתו ממקומה, והוא העיר: 'אף-על-פי שאין ר' נחמן מדבר כאן על עצמו במישירין, סביר להניח כי הכוונה היתה ברורה למדי' (עמ' 412, הערה 66). סברתו של גרין מקורה, כמובן, בהנחתו המתודולוגית המוטעית. ועוד: הערתו כאן היא מורה במקצת, שכן על-פי המשתמע ממנה אפשר להסיק, כי במקומות אחרים בספרו מוצגות פירוטיה האפלות של נשמת ר' נחמן אך ורק על-פי עדות עצמו על עצמו! מכל מקום, 'שיא הפרדוקס: הקדושה מוכחת רק על-ידי העדרה', אין לו כל יסוד בפשטם של הדברים. לדאבונו עלינו לציין, כי גרין ביקש ומצא סיפורים, ש'כמעט בטוח' שהם סיפורים משל ר' נחמן, ובנה עליהם תילי תילים של סברות פסיכו-היסטוריות, אך התעלם מרעיונות מרכזיים ודאיים בכתיבה של חסידי ברסלב, או שחשיבותם נעלמה מעיניו, משום שהם סותרים את הנחתו המתודולוגית האמורה ואת מגמתו הפסיכו-היסטורית, כגון רעיון ה'עקודות הטובות', שמן הראוי לדון בו בנפרד. כאן נסתפק בקביעה, כי הוא שימש מוטיב רעיוני חשוב בהגנתו של ר' נחמן על קשריו התמוהים עם משכילי אומאן. קשרים אלה התבססו על האמתה בקרבתו של אלוהים ובנוכחותו בכל תחומי המציאות הגשמית, אמונה שנתמזגה בדברי ר' נחמן עם הרעיון הנפוץ מאוד בקרב מקובלים וחסידים בדבר הקשר המיסטי שבין כל נפש ונפש משישים רבוא נשמות ישראל עם אחת משישים רבוא אותיות התורה, במשמעה המיסטי, באופן שנפש יהודי המסואבת

²⁴ 'דע שיש צדיק גדול מאד שאין העולם יכול לסבול קדושתו, ע"כ הוא מתעלם מאד, ואין רואים ממנו שום קדושה ופרישות יתרה, זה מתמת גדול קדושתו מאד, וזה בחינות כל השירים קדוש ושיר השירים קדוש קדשים...'

²⁵ ראה, למשל, בן-חזקאל, שם (הערה 23), ה, עמ' 315–320, 440.

²⁶ ראה חיי מוהר"ן, א, 'שיחות השייכים להתורות', סי' מ.

בחטאים, אף היא קשורה בתורה, או שמצויה בבעל נפש כזאת 'נקודה טובה ששם אינו רשע'. כאחד המאמרים המרכזיים של ר' נחמן, שבו הוצג עניין ה'נקודות הטובות' בפירוט רב ובהטעמה מיוחדת, המאמר 'אזמרה לאלוקי בעודי' משנת תקס"ח (ספר ליקוטי מוהר"ן, א, סי' רפב) נאמר, כי על הצדיק ללקט נקודות אלו לא דווקא בדרך קונטמפלטיבית אלא במגע מוחשי עם פושעי ישראל. רעיון זה משמש בחסידות ברסלב כלל גדול על-פי הוראתו המפורשת של ר' נחמן.²⁷ והנה, עיניו הברחנות של יוסף וייס, שבלשו בפניוניה האפלות של חסידות ברסלב, לא השגיחו בחשיבותו של רעיון הנקודות הטובות בדברי ר' נחמן ובמרכזיותו בעולמה הרוחני של חסידות ברסלב, ובמיוחד במסכת רעיונותיה המשיחיים, שבה מוצג הצדיק-הגואל כמלקט הנקודות הטובות שבכל נפש ונפש מישראל בתהליך הבאת הגאולה. לאמיתו של דבר אין הוא רעיון המיוחד לחסידות ברסלב, אלא אחד מחידושיהם הרעיוניים של מורי החסידות החל בדרורו של ר' נחמן, ובכללם ר' ברוך ממזיבוז'. צבינו הדת האופטימיסטי של רעיון זה ניכר מאליו והוא סותר אפוא את האנתרופולוגיה הברסלבית הקודרת. הילכך הפטיר וייס את דבריו על האנתרופולוגיה הזאת כלאחר-ידי: 'מושג הנקודות הטובות שבכל אדם הוא התפיסה החיובית ביותר שהאנתרופולוגיה הברסלבית משתמשת בה להפגת הלב בפרשה זו'.²⁸ ואם יוסף וייס כך, קל וחומר גרין, שטען בין השאר, כי לעומת מורי החסידות 'מלא [ר' נחמן] תפקיד של איוב: סבלו האישי נראה בעיניו כשלילה סופית של האופטימיזם הדתי שקדם לו' (עמ' 138). ולא זו בלבד שכביכול האפיה המפורטת שלפנינו מצאנו שתי אמירות-אגב בלבד בעניין הנקודות הטובות, אלא שבאחת מהן לא החמיץ גרין את האפשרות לפרש רעיון זה ברוח הנחתו המתודולוגית: 'גם במקרה דגן ברי שהכריס אמורים בראש ובראשונה בו [בר' נחמן] עצמו'²⁹ (עמ' 217), וכל זאת על סמך הנחה מתודולוגית מופרכת מעיקרה!

אמת, סיפוריו של הצדיק מברסלב 'חושפים הרבה מנפשו', אלא שגרין מצא שהם 'מקור ביוגרפי ממעלה ראשונה. קשה שלא להסכים עם דברי וייס לאמור, שאין לך משפט³⁰ בסיפורי המעשיות שאינו אמור על ר' נחמן עצמו, חייו ושלחותו. אם יש הגומה בדבריו, אין מידתה גדולה ממידת האמת שבהם' (עמ' 340). איני יודע אם לדעתו יש הגומה בקביעתו של וייס או אין, שהרי אם מידת האמת שבה שקולה כנגד מידת ההגזמה — יש בה הגזמה. ואף אם מידת האמת שבה מרובה בשיעור זה או אחר ממידת ההגזמה — עדיין יש הגזמה בקביעתו של יוסף וייס, שגרין עצמו השתמש בה בספרו ללא סייג. ואם יש בה הגזמה, משמע שלא כל דיבור ודיבור שבסיפורי המעשיות מעיד על נפשו של מספרם, ולפיכך אין הם 'מקור ביוגרפי ממעלה ראשונה'. זאת ועוד, יבואו דברי גרין על הסיפור השני שבספר סיפורי מעשיות לר' נחמן, שהוא 'מנה עם הסיפורים המעטים שאין ר' נחמן... משמש בהם דמות מרכזית' (עמ' 347), ויעידו נגד דברי גרין במבוא, 'כי בכל דרושיו וסיפוריו של ר' נחמן הדמות המרכזית היא תמיד ר' נחמן עצמו'.

²⁷ ליקוטי מוהר"ן ב, סי' מח, שראוי להביאו כאן בהשמטות: 'וראוי לילך עם מה שנאמר במאמר אזמרה לאלקי בעודי... לבקש ולחפש למצוא בעצמו איזה זכות ואיזה נקודה טובה, ובוה המעט טוב שמוצא בעצמו ישמח ויחזק עצמו... ומה עשה הבעש"ט זצ"ל על הים כשהסיתו הבעל דבר וכו' [במהדורה א נאמר כאן: "לעבור על דת ח"ו"]... והעיקר להיות בשמחה תמיד וישמח עצמו בכל מה שיוכל, ואפי' ע"י מילי דשטותא, לעשות עצמו כשוטה ולעשות ענין שטות וצחוק, או קפיצות וריקודים, כדי לכוא לשמחה, שהוא דבר גדול מאד'. בעניין ה'נקודות הטובות' ראוי לציין עוד מראי-מקומות מרובים, כגון: ליקוטי מוהר"ן, א, סי' לד, אותיות א, ח; סי' נד, אות 1; סי' רעד; שם, ב, סי' י, לט, מה; שיחות הר"צ, סי' עד—עה; עלים לתרופה (מכתבי ר' נתן), ניריורק תשט"ו, יז ע"א, כה ע"א, לו ע"ב, לט ע"א, קיח ע"ב, ועוד.

²⁸ שם (הערה 1), עמ' 94.

²⁹ ראה עוד דברי גרין בעמ' 172.

³⁰ על-פי דברי וייס, שם (הערה 1), עמ' 152.

(ג) תאוות הבשרים ודאגת עוונות

בין כה ובין כה, דברי גרין על ההגזמה האפשרית בקביעתו האמורה של יוסף וייס אינם אלא מן השפה ולחוץ, שכן פרשת חייו של ר' נחמן ומסכת רעיונותיו, ואף סיפוריו, מתוארים בספר שלפנינו על יסוד ההנחה המתודולוגית של וייס, כגון פרשת 'תאוות הבשרים' ודאגת עוונות. כדי להראות, שרשתה הסבוכה של 'תאוות הבשרים', שבה נלכדה נפשו של ר' נחמן ובה התלבט כל ימי חייו, נטעה בליבו ובתודעתו תחושת ריחוק מאלוהים — הגדיש גרין את הסאה. ר' נחמן נולד, כידוע, בתנאי החיים של המאה השמונה-עשרה באקלימה הקר של אוקראינה ותודעת בגרותו המינית נתעוררה, לפי סברתו של גרין, בגיל שנים-עשרה או שלוש-עשרה (עמ' 51). לפי אותה סברה, ובגזומה 'חסידית' אפיינית ללשונו של גרין בספר זה,³¹ לא עבר על ר' נחמן עד הגיעו לגיל שמונה-עשרה אף יום אחד בלי שהגיע עד גבולות השמים והגיהנום גם יחד' (עמ' 54). ידיעותיו על ימי ילדותו ונעוריו של ר' נחמן הן, כידוע, קלושות ביותר. גרין מצא, ש'התעסקותו היתרה בחטאי הניאוף ובהרהורים של חטא משתקפת בספר קטן זה [ספר המידות], א; חיבור נעורים לר' נחמן] לעיתים קרובות... נוכח לבטיו הנוראים של ר' נחמן עצמו בתחום זה אנחנו יכולים לתאר לעצמנו כמה נתיסר כאשר העלה בכתב אחדות ממימרות קודרות אלו' (עמ' 66). נניח להשערתו הפסיכו-היסטורית של גרין על 'לבטיו הנוראים' של ר' נחמן וייסוריו בשל תאוות המין, אולם בנוגע לספר המידות עלינו לומר, שהוא לקט דרכי-הנהגה ומימרות בתחומי המוסר שבין אדם לקונו ובין אדם לחבורו, והוא משופע במאות סימנים בעניינים שונים, ובכללם ענייניה של שמירת הברית, ותו לא! בפרק 'ניאוף', למשל, מצינו חמישים-ושבעה סימנים לעומת שישים-ושמונה בפרק 'אמונה', שמונים-וארבעה בפרק 'תפילה', מאה-ושניים בפרק 'ממון', מאה-ושמונה בפרק 'בנים', מאה-וחשעה בפרק 'המתקת הדין' ומאתים-וחשעה בפרק 'צדיק'. זאת ועוד: ספר זה מלוקט ממקורות שונים, אשר הזינו את עולמו הרוחני של ר' נחמן, ובכללם ספרי המוסר הקלאסיים כ'ראשית חכמה' ו'שני לוחות הברית'. הקורא שיטרח להשוות ענייניה השונים של שמירת הברית בספר המידות עם עניינים אלה שכשני הספרים האמורים,³² יעמוד בנקל על העובדה, שענייני המין בחיבור נעוריו של ר' נחמן אין בהם כדי לעורר תשומת לב מיוחדת. על אחת כמה וכמה אם נשווה את חיבורו עם הספר הנפוץ 'קב הישר'.³³

עלייתו של ר' נחמן לארץ-ישראל, פרשה סתומה בחייו, מסוכמת בספר שלפנינו בין השאר בזה הלשון: 'למרות האיסור לא תנסו את ה' אלוהיכם', נראה כי בשנת כ"ו לחייו נתברר לר' נחמן שרק על-ידי מעשה קיצוני של הקרבה עצמית יעלה בידו להתגבר על התאוות הגסות, שהוסיפו לענותו, ועל-ידי כך יוכיח גם את אמותו באלוהים'³⁴ (עמ' 92). עלייתו לארץ-ישראל לא היה בה כמובן כדי לשכך את ייסוריו ותאוותיו. אדרבא, סבכיה של תאוות הבשרים הלכו וסגרו על נפשו של ר' נחמן ללא מוצא. הוא נלחם 'שלא לטבוע' (עמ' 163), עמד ב'עימות ממיד עם תחושת ריקנות פנימית', והיה 'על סף הייאוש המר' (עמ' 164), דבר המוצא לו 'אישור... באחדים מחלומותיו', והם שלושה חלומות מן השנים תקס"ד, תקס"ה, תקס"ו, המובאים במלואם

³¹ ראה, למשל, לשונו של גרין: 'רק באומאן היה יכול למצוא אויבים ראויים לו. הצדיק הגוסס [ההטעמה שלי — מ.פ.]... היה מוכן לצאת לקרב גדול נוסף...' (עמ' 245). התכם והתם, שב'מעשה מחכם ותם', אינם אלא שני צדדים שונים ברוחו השסועה והמעונה של ר' נחמן עצמו' (עמ' 283), וכי"ב במקומות רבים. ³² ראשית חכמה, שער הקדושה, פרקים טז-יז; שני לוחות הברית, שער האותיות, ד"ה: 'עתה עת לרבר מהלכות ביאה'.

³³ פרקים ב, יא, יז, כב, לד, נב, נח, סח-ע.

³⁴ עוד נאמר שם: 'הלקח שיש ללמוד מנסיעתו של ר' נחמן לארץ-ישראל... שחובה על האדם להאבק תמיד על מנת להתגבר על ה"מניעות"...' (עמ' 92). וכן: 'עתה ברור כי ההגדרה היפה ביותר לנסיעתו של ר' נחמן לארץ-הקודש היא "טקס מעבר"... או "מסע כניסה"'. מסעות כאלה נמצאו בתרבויות דתיות רבות ושונות... (עמ' 93).

בספר שלפנינו (עמ' 164–167), כדי למצוא להם פתרונות פסיכויסטוריים: 'משמעותם הכללית' של חלומות אלה 'ברורה למדי' והיא, ש'ר' נחמן הוא באמת צדיק גדול, אך גופו מלוקט מכמה "מקומות מטונפים". חטאו מחטאי הגוף הוא, וביתר דיוק... חטא תאוה-הבשרים' (עמ' 167). גרין ממשך לדון בזיקותיו הסותרות של ר' נחמן אל תאוות המין, והוא משמיענו כמה לקחים מופלגים ביותר על סמך הנחות והכללות לא בדוקות, שאינן נקיות משמץ של וולגאריות, כגון התוכחות הקשות של 'ספרות המוסר היהודית של המאה השמונה עשרה... נגד תאוות הבשרים ואף נגד הרהורי עברה'; הופעתו של הבעש"ט נגד 'הפרזה בדאגת עוונות', שמצאה את ביטויה בין השאר ברעיון של העלאת מחשבות זרות, 'והרהורי חטא בכלל זה. ואולם כל הדברים האלה לא נחשבו בעיני ר' נחמן. כשם שעצבונו האישי גרם שידחה את רעיון השמחה הפשוטה של הבעש"ט, כך גרמו מאבקיו האישיים בתאוות המין שיחזור ויטיף לחיי טוהר ופרישות, כבימים שקדמו לחסידות' (עמ' 169). עוד נאמר שם, כי 'בשעה שהצדיקים האחרים, בני הדור השלישי לחסידות, ביקשו להגביל את הדעות הקיצוניות יותר של הבעש"ט בענין זה, היה ר' נחמן באותו ענין יריבו הגדול ביותר של הבעש"ט, שהרי החזיר לחסידות את המשא הכבד של "דאגת עוונות"... (שם). לא נדון כאן בעמדתם של בעלי המוסר במאה השמונה-עשרה, שאינה ידועה אלא על-פי התרשמיות חפחות ולא-שיטתיות, בעוד שכאן היא מוצגת כאילו מדובר בעולם של אמונות ודעות בעל פרצוף אחד. כמו כן לא נדון ב'שמחה הפשוטה של הבעש"ט', שהיא פשוטה על-פי התפיסה הפופולארית, אך לאמיתו של דבר אין היא פשוטה כלל וכלל; וכן לא נדון כאן בקביעתו המזוהה של גרין בנוגע למחשבות זרות והמתקת קיצוניותו של הבעש"ט מצד מורי החסידות מן הדור השלישי; ואף לא נשאל על טיבם של אותם חיי 'טוהר ופרישות'. אך מן הדין שנגיב על דבריו של גרין בענין ר' נחמן מברסלב, שכמותם מצינו בכמה מקומות בספרו. באחד מהם, העשוי להבהיר את דבריו גרין כאן ביתר בהירות, מוטעמת השקפת עולמו של הבעש"ט, 'העומדת בסימן ברור של אופטימיזם נלהב' ומושתתת על האמונה באימאננציה האלוהית בעולם. מה שאין כן ר' נחמן, שנתייטר בלבטו הפנימיים ולא יכול היה לקבל את התפיסה הקלה של השמחה, מורשתו החסידית. אפשר לומר על ר' נחמן שביחסו לחסידות הבעש"טאית הוא ממלא תפקיד של איוב: סבלו האישי נראה בעיניו כשלילה סופית של האופטימיזם הדתי שקדם לו' (עמ' 138). לדעת גרין בדבריו שם, השמחה אצל ר' נחמן היא 'תהליך דיאלקטי', כדוגמת הנאמר בספר ליקוטי מוהר"ן, ב, סי' כג, שבו מדובר בהפיכת המרה השחורה לשמחה, משל לאנשים רוקדים ושומחים, שמושכים בעל כורחו אדם עצוב למעגלם. לדעתו, משל זה הוא 'נוסח מעובד' או 'נוסח מקביל', למשל המובא בשם הבעש"ט ב'דגל מחנה אפרים' לר' אפרים מסודילקוב. עניינו של המשל הוא במנגן שנגניחו הלהיבה את לב שומעיו עד שפרצו בריקוד סוער, אולם חרש אחד, שקלט את המתרחש אך ורק על-פי מראה עיניו, לא ירד לפשר התלהבותם של הרוקדים ואלה נראו 'בעיניו כמשתגעים'. איני יודע על סמך מה קבע גרין, שיחסם של שני המשלים זה לזה הוא כיחס שבין מקור ועיבוד או מקור ושינוי. לנו נראה, שלפנינו שני משלים שונים, שהצד השווה שבהם הוא מוטיב הריקוד והשמחה, ובכך מסתכם הדמיון! אכן, על יסוד ההנחה התלויה על בלימה, ש'ר' נחמן שינה בכוונת מכוון את משלו של הבעש"ט, הסיק גרין כי 'השינוי הזה במשל מלמד רבות על אופיו של ר' נחמן ועל זיקתו לחסידות' (עמ' 138). טיב זיקתו של ר' נחמן לחסידות הוא אפוא מרדנות באופטימיזם ושלילתו הגמורה, ולפי הדברים שהבאנו לעיל, ר' נחמן היה 'יריבו הגדול ביותר של הבעש"ט, שהרי החזיר לחסידות את המשא הכבד של "דאגת עוונות", שמיסד התנועה בקש להקל אותו' (עמ' 169). אמת, עמדתו של ר' נחמן, כפי שהוצגה כאן, הולמת את הניגוד הסימטרי שבין 'חסידות של מיסטיקה', שהשקפתה הדתית אופטימיסטית, לבין 'חסידות של אמונה', שהשקפתה הדתית קודרת, אך היא סותרת את המקורות הברסלביים לאמיתם, כגון הוראתו של ר' נחמן כיצד לבטל 'הדאגה של החטא'³⁵ או דבריו החותכים בזכות השיכחה:

³⁵ ראה ליקוטי מוהר"ן, א, סי' קצח.

אצל העולם השכחה היא חסרון גדול בעיניהם, אבל בעיני יש בהשכחה מעלה גדולה, כי אם לא היתה שכחה, לא הי' אפשר לעשות שום דבר בעבודת ה'... על-ידי השיכחה נשכח מה שעבר... ואינו מבלבל כלל עצמו עוד כמה שכבר עבר והלך וכו'. וענין זה הוא דרך עצה טובה גדולה מאד בעבודת ה'... ויש שמבלבלים אותו בעת עבודתו בתורה או בתפלה וכיוצא בהפגמים שפגם מקודם כאשר שבענין זה לא עשה כהוגן נגדו ית' וכיוצא בזה הרבה מאד... ולא יתחיל לחשוב עוד במחשבתו כענין זה כלל, והבן הדבר היטב כי הוא דבר גדול מאוד...³⁶

(ד) תפילה ודבקות

לדעת גרין, אחד מסימני-ההיכר המבדילים את ר' נחמן ממורי החסידות האחרים הוא תפיסתו את מהות התפילה ותוכנה, שהיא כבואה להשקפת עולמו הדתית הייחודית. בעוד שדבריו בחיבור הנעורים שלו, ספר המידות, טבועים ברוח הוראותיהם של מורי החסידות שקדמו לו בענין התבוננות מיסטית בשעת התפילה, ביטול היש והתמזגות עם אלוהים, כשתוכן התפילה הוא למען השכינה ולא למען סיפוק צרכים אישיים, הרי 'בכתביו המאוחרים התפילה היא אישית... האני הוא עניינה הישיר של התפילה ולא השכינה. תפילה מיסטית... כמעט שאין לה מקום בספר ליקוטי תפילות של ר' נתן או בספרות ברסלב המאוחרת' (עמ' 65). אולם ככל שטענת גרין משתבצת בהגדרתה של חסידות ברסלב כחסידות שמסכת רעיונותיה היא לפי מגמותיו של האכזיסטנציאליזם הדתי, כן היא סותרת את המקורות שבידנו, שכן בספר ליקוטי מוהר"ן מצינו מאמרים רבים בזכות התפילה המיסטית, כגון דבקות. בדרשה מראש-השנה תקס"ה נאמר בין השאר: 'עבודה שבלב זאת תפילה [תענית ב], היינו ביטול ודבקות לא"ס'.³⁷ יתר על כן: ההוראה שיש להתפלל בדרך של שיחת אדם עם קונו, לא זו בלבד שאינה סותרת את הוראת הרבקות, אלא אדרבא: לפי הנאמר בכמה מקומות, שעת ההתבודדות היא דווקא שעת כושר לדבקות, כגון: 'אך לזכות לזה להכלל בשרשו, דהיינו לחזור ולהכלל באחדות... הש"י זה א"א לזכות כ"א ע"י... התבודדות כי ע"י שמתבודד ומפרש שיחתו בינו לבין קונו, ע"י הוא וזכה לבטל כל התאוות והמידות הרעות...'³⁸

הוא הדין בהוראתו של ר' נחמן לאחד מאנשיו, שלא —

יתפלל עם כוונות [האר"י] רק יכוין פירוש המלות כפשוטו... ואמר כי עיקר התפלה היא דבקות להש"י, והיה טוב יותר להתפלל בלשון לעז שמדברים בו... אזי הלב סמוך ודבוק מאד כדיבורי התפלה ויכול לדבק עצמו ביותר להש"י. אך כבר תיקנו לנו אנשי כנה"ג סדר התפלה... ע"כ אנו חייבים להתפלל בלשון הקודש... אבל העיקר הוא רק לכוין פירוש המלות כפשוטו, שזהו עיקר התפלה שמתפללין לפני הש"י על כל דבר ודבר ועל ידי זה מתקרבים ומתדבקין בו ית'...³⁹

יסודות מיסטיים מובהקים ותפילות למען השכינה אנו מוצאים בספר ליקוטי תפילות לר' נתן מנמירוב, כגון חלק א, תפילות ב-ו, ט-יב, יד-טז, יט, כא, כב, כד, כז, כט, לו ועוד ועוד תפילות רבות.

³⁶ שיחות הר"ן, סי' כו [ההטעמות שלי — מ.פ.]. וראה עוד הוראות בענין השמחה, שם, סי' כ, מא, סה, קעז ועוד.

³⁷ ליקוטי מוהר"ן, א, סי' כב, אות ט.

³⁸ שם, שם, סי' נב.

³⁹ שם, ב, סי' קכ. וכן ראה עוד: ליקוטי מוהר"ן, א, סי' ב, אות ו; סי' ד, אות ט; סי' טז; סי' כב, אות ט; סי' לה, אות ד; סי' לח, אות א; סי' מב, מח; סי' נד, אות ד; סי' נה, אות ח; סי' עח, צט, קב, קנט, רנט ועוד; שיחות הר"ן, סי' קצד ועוד.

ואם ויס הגדיר את מהותה של התפילה בעיני ר' נחמן ותוכנה כניגוד גמור לעמדתם של המגיד ממזריץ' ותלמידיו, שהוא ניגוד בין 'חסידות של מיסטיקה' לבין 'חסידות של אמונה', הרי גרין הרחיק לכת וקבע, שאף כי אין בהן 'משום התקוממות נגד ההלכה ותפילת הקבע', יש בהוראתו של ר' נחמן להתבודד שעה אחת ביום ולשפוך את ליבו של אדם לפני בוראו 'משהו חדש ונועז, כמעט "פרוטסטנטי", כמעט מודרני' (עמ' 144). ברם הטעמת חשיבותה של תפילה בלשון הדיבור היא מסורת ספרותית הידועה זמן רב קודם להופעת הפרוטסטאנטיות בצרות, כגון בספר חסידים, פרי רוחם של חסידים אשכנזימי הביניים, ובמיוחד ר' יהודה החסיד: 'טוב לו לאדם שיתפלל ויקרא את שמע וברכות בלשון שמבין בו משתפלל בלשון הקודש ואינו מבין בו'.⁴⁰ תביעה דומה במידת הטעמה זו או אחרת מצינו במיוחד בספרי מוסר בידידש.⁴¹ אם הוראתו של ר' נחמן בעניין ההתבודדות והתפילה כדרך שיחה שבין אדם לקונו מכשירה את ר' נחמן כמבשרה ה'לא מוכתר של שיטת רפוי רווחת ביותר – גם היא יהודית במהותה – הפסיכואנליזה של פרויד' (עמ' 145), הרי זכות היצרים הן להוראת ההתבודדות הן להטעמת מעלתה של התפילה בלשון הדיבור מגיעה למחברים רבים, שקדמו לר' נחמן שנים רבות.

(ה) 'מאמצים משיחיים'

יסודותיה המשיחיים המובהקים של חסידות ברסלב אינם צריכים הטעמה. הם מזדקרים לעיני הקורא בוואריאציות שונות ובעוצמה אמוציונאלית רבה. אולם, כאמור, גרין לא הבחין בין רעיונות משיחיים לבין תנועה משיחית; בין מאוריים וכיסופים משיחיים ונטיות משיחיות אישיות, מעולפות כמעט כבד של ביטויים ספרותיים מעורפלים, לבין התארגנותן של קבוצות אנשים בפעילות משיחית קונקרטית, שבמרכזה אישיות מסוימת המוכתרת בכתר המשיח. גדולה מזו, כשמדובר בחסידות ברסלב חובה להבחין בין רמזי מחוללה על מעמדו ותפקידו בתהליך הגאולה לבין הפלגותיהם הקיצוניות של כמה מחסידיו, שדמיונם נתלהט עד כדי אמונה בהופעתו השנייה של ר' נחמן הגואל. אולם אמונה זו, המבליחה וחוזרת ומבליחה בדבריהם של חסידים ברסלב, מעולם לא חרגה מגבולותיו של רעיון נכסף. הוא הדין באמונתם המופלגת במעמדו המטאפיסי הנעלה של רבם, שמעולם לא פגעה מפגיעה ממשית בערכי היהדות, כפי שנשגרו במזרח-אירופה, ולא עירערה את אורח החיים המקובל.

בדבריו על פרשה מרכזית זו בקורות חייו של ר' נחמן ובמסכת רעיונותיה של החסידות הברסלבית, גלש גרין כבר במבוא לספרו להשוואות מוזרות ומשונות. כך אנו מוצאים את תמיהתו על 'לידתה של תנועה חדשה', כיתתית, 'בקרב החסידות במאה התשע-עשרה', שהרי 'בעיני חסיד בר-דעת נחשבו הצדוקים, הנוצרים... הקראים והשבתאים כעדות של חוטאים...'. לפי המשמע מדבריו, חסידיו ר' נחמן תרו אחרי 'דוגמה חיובית', כדי להכשיר את ראייתם בעיני עצמם. ברם 'מי שמחפש תקבולות למצבה של חסידות ברסלב בתחילת המאה התשע-עשרה מעלה בדעתו מיד את הנצרות ואת השכתאות', אך 'שמותיהם של ישו ושל שכתו צבי היו מותרים כמובן בחוגי החסידות'. לפיכך המופת שעליו התבסס הדימוי העצמי של חסידים ברסלב בימי ר' נחמן – חייהם של ר' שמעון ברי-וחאי ותלמידיו כ'רשום בווהר' (עמ' 23–24). כרוח זו טבועים דיוניו של גרין בפרק 'מאמצים משיחיים'. הוא משווה שם את תודעתו העצמית של ר' נחמן עם תודעתו העצמית של 'שכתו צבי בזמנו' (עמ' 186). 'אצל שני שואפי [!] גאולה אלה אירת המסתורין

⁴⁰ ספר חסידים... עם... מקור חסד... מאת ראובן מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' תשפה. וכן השווה שם, סי' תקפח.

⁴¹ ראה, למשל: מ' פיעקאזש, זועגן יידישישום אין סוף 17 טן יארהונדערט און דער ערשטער העלפט פון 18 טן יארהונדערט, די גאלדענע קייט 49 (1964), עמ' 168–180.

והדגשת החיים הפנימיים כזירה אמיתית לעבודת ה', הן שאיפשרו עיצוב משיחיות מסתורית המתמקדת במאבקייהם האישיים שלהם עם כוחות האפלה שכתובם' (שם). אמת, בהערה לנאמר כאן מעיר גרין על שני 'ההבדלים בין השבתאות ובין המשיחיות של ר' נחמן': (א) לא כנתן הראשון, העזתי, שחלקו בעיצוב דמותו המשיחית של שבתי צבי היה מכריע, ר' נתן השני, מנמירוב, תלמידו וסופרו של ר' נחמן; (ב) 'בברסלב לא נוצרה אגדה של משיח העובר על כל חוקי התורה ומצוותיה כדי להביא את הגאולה. תנועתו של ר' נחמן נשארה אפוא בתחום היהדות המסורתית, המקובלת' (עמ' 417, הערה 21). רצינותו היתרה של גרין בהשוואת המניינים הבודדים של חסידי ר' נחמן בכמה מערי אוקראינה עם התנועה השבתאית שזיעזעה את גלויות ישראל במערב ובמזרח, עד כדי קביעת שני סימנים המבדילים את 'תנועתו [!] של ר' נחמן'⁴² מתנועתו של שבתי צבי — יש בה כדי להדהים את המצוי אצל המקורות. תיקוני הנפש המדוקקים שר' נחמן התקין לתלמידיו בשנת תקס"ו מוכיחים לגרין 'במקצת את הנהגת לוח-החגים החדש שקבע שבתי צבי בימיו'.⁴³ כלום ראוי לייחד את הייחוד על נסיון להשוות ולו 'במקצת' לוח-הגים חדש, יסוד מוסד בפלגנות דתית כיתחית, עם תיקוני נפש, שמסורת ארוכה להם אצל מקובלים ויראים?

תפיסת האלוהים ושאלת ריחוקו וקירבתו בכל אתר ואתר, מעמדו המטאפיסי של האדם, בעיית החטא, מהותה של התפילה ותוכנה, תפיסת הרע כממשות מדימה, תגובותיהם של מורי החסידות הראשונים למתח המשיחי האקטואלי, פירושים של המונחים 'תיקון' ו'דבקות' ומשמעותם — כל אלה נחרזו בידו של גרין במשיכת קולמוס אחת, והוא מקרינן במהירות רבה על דפי ספרו כנוף רוחני וכרקע רעיוני, שבו נבדל ר' נחמן ממורי החסידות. ברור לו, שהמושגים 'תיקון' ו'דבקות' סותרים ומוציאים זה את זה. הבעש"ט ותלמידיו, בשאיפתם להתרחק ממגמותיהם המשיחיות המסוכנות של מאמיני השבתאות וספיחיה, זנחו את רעיון ה'תיקון', שמשמעותו אסקטולוגית-משיחית, והעלו במקומו את רעיון ה'דבקות' — הגברתם של חיי הדת הפנימיים.

'התחושה של העדר אלוהים כביכול מן החיים האנושיים' נתפרשה על-ידי מורי החסידות כאשליה מצד האדם, שאפשר להלג עליה על-ידי דבקות, במיוחד בשעת התפילה וקיום המצוות. מה שאין כן ר' נחמן מברסלב, 'שבעניניו היתה תחושת הריחוק מאלוהים גם ממשית גם מכרעת. מקום שבו החטא נחשב כנטל כבד ואלוהים עומד מרחוק, אינו מקום נוח לטיפוח רעיון ה"דבקות"' (עמ' 177–179). 'מתוך לבטיו הרוחניים שלו' נדחף ר' נחמן ל'משיחיות חיה ופעילה', היינו לאותו 'אורח חיים דתי אסקטולוגי ביסודו, העומד בסימן חזון אחרית הימים', ובכך יצא ממעגלה של החסידות ונתקרב אל רעיונותיהם של מחברי ספרי-מוסר קבליים בדורות קודמים' (עמ' 177).

הכללות אלו שנויות במחלוקת החוקרים והן צריכות דיון בפני עצמו. שאין כאן מקומו, אך ראוי להטעים, כי טענתו של גרין על 'אורח חיים דתי אסקטולוגי, האופייני כביכול לחסידות ברסלב, אין לה אחיזה במקורותינו. חייהם של חסידי ברסלב בימיו של ר' נחמן ולאחריהם התנהלו בדרכים הסלולות והמקובלות ביהדות החרדית במזרח-אירופה, פרט לנתיבם המיוחד כחסידי ברסלב, נתיב שלא סתר את אורח החיים המסורתי על-פי ההלכה ודקדוקיה. אמת, אורח חיים דתי אסקטולוגי הוא סימן מובהק לתנועה משיחית, כגון השבתאות, אך טעות גמורה היא לראות בחסידות ברסלב תנועה כזאת. לדעת גרין, התעוררותו האמוציאנאלית המיוחדת של ר' נחמן, פעילותו הספרותית הנמרצת והתגברותה

⁴² ראוי להטעים, שחוץ מהשערות על מהות קיטרוגיו של הסבא משפולה על ר' נחמן אין בידנו שום רמז על תנועה משיחית ברסלבית כביכול.

⁴³ דבריו של גרין (עמ' 203) מברססים, כנראה, על ג' שלום, שבתי צבי, תל-אביב תשי"ז, א, עמ' 116, 179–180; ב, עמ' 514–516, 519–522, 526–528.

של תודעתו המשיחית, אשר מצאו את ביטויים בשנים תקס"ה-תקס"ו, 'מצטרפים... לכלל תכנית פעולה ברורה ומפורטת, שלב אחרי שלב, להבאת הגאולה' (עמ' 194). וכן:

שנת תקס"ו היתה לה בוודאי משמעות יתרה כשלעצמה, שכן 'משיח בן יוסף' בגימטריה תקס"ו! אמנם, גימטריה זו אינה נזכרת בשום מקור... אך סביר מאד להניח שהיא שימשה נושא מרכזי בדרושים הסודיים שהופצו באותה שנה ונשרפו אחר-כך. קשה להעלות על הדעת כי ר' נחמן, שהעמיק כל כך בסוגיית משיח בן יוסף והרכה לעסוק בגימטריות, פסח דוקא על גימטריה זו... (עמ' 191).

כרם כנגד סברתו של גרין, מצויה עדות מפורשת, שר' נחמן התנגד בהחלט לחישובי קץ: 'לעניין הקיצים... לא הי' מסכים ע"ז כלל ואמר, שבכל זמן שאומרים איזה קץ או בוודאי לא יבא משיח בשום אופן באותו הקץ שהם אומרים'.⁴⁴

גרין מטעים את חזונו המשיחי האוניברסאלי של ר' נחמן: 'שאיפתו להביא תיקון חרגה אל מעבר לגבולות ישראל... גאולת האנושות כולה, ולא גאולת ישראל בלבד' (עמ' 202). שתי ראיות לדבריו: (א) יחסו החיובי של ר' נחמן לגרים; (ב) 'העובדה שכמעט כל סיפוריו המאוחרים של ר' נחמן מתרחשים שלא כמסגרת יהודית מובהקת מעידה גם היא על תפיסה הכל-מקיפה הזאת' (שם). טענתו של גרין, לאמיתו של דבר, תואמת את טעמם של המשכילים היהודים בתפרצות בימינו, אך לא את טעמו של ר' נחמן מברסלב. יחסו לגויים לא היה שונה מיחסה של הסביבה היהודית המסורתית. ואולי יעידו על כך דברי ר' נתן בספר ליקוטי תפילות, ב, תפילה ה, המבוססת על מאמרו של ר' נחמן בספר ליקוטי מוהר"ן, ב, סי' ה:

ותעזינו ותשמרינו ותצילנו... מפגם אחיזת הווהמא הנאחז בהגרים שמתגירין ולא יוקו הגרים לישראל עמך כלל... ותציל ותשמור אותנו ואת כל עמך ישראל שלא יתאחו ולא יתדבק בנו שום שמץ מזהמתם ומטומאתם שיש להם מכבר מזהמת העכו"ם שהיו ביניהם מקודם.

ראיתו השנייה של גרין מנותקת לחלוטין מן העובדה הספרותית הפשוטה והיסודית, שהמוטיבים השונים בסיפורי ר' נחמן, כרוב המוטיבים הספרותיים העממיים שבסיפור היהודי העממי, והסיפור החסידי בכלל זה, הם מוטיבים שנשאלו מן הסביבה הלא-יהודית. כדוגמה נציין כאן סיפור על אשתו הצנועה של סוחר אחד, סיפור המוכא ב'חולדות יעקב יוסף' בשם הבעש"ט, או את המסורת על שימושו של ר' יצחק אייזיק טויב הצדיק מקאלוב כשיירי רועים הונגאריים,⁴⁵ וכיוצא בזה עוד. אין להניח שר' נחמן רקם את מעשיותיו על עלילותיהן המפותלות והשמיען באונו חסידיו על פי תוכנית-גאולה מפורטת, ובוודאי שאין בהנחה מעין זו עדות למגמתו המשיחית האוניברסאליסטית, שאכן קיימת בדבריו, אך לא ברוח זו שהוצגה על-ידי גרין. עוד אומר גרין בפרק 'מאמצים משיחיים', כי 'המניע [של ר' נחמן] לעסוק בסיפורי מעשיות – הסתרת הבשורה המשיחית' (עמ' 216). כרם סיפורי המעשיות לר' נחמן אינם תעודה משיחית, שתוכנה בשיקול-דעת ובהקפדה רבה. הם נובעים בראש ובראשונה מאימפולסים אמנותיים שתססו בקרבו ומצאו את פורקנם בדרשותיו, בשיחותיו ובמשליו קודם לשנת תקס"ו, אך פרצו דרך אל ביטויים האמנותיים המעוצם בשנת תקס"ו, כשכוחותיו הרוחניים היו במלוא עוצמתם. כמו כן ראוי להעיר, שקביעתו של גרין כי בשנת חודשי חייו האחרונים יצא ר' נחמן לאומאן כדי 'למות על קידוש הגאולה ולא סתם מתוך מחלה ממארת' (עמ' 248), היא

⁴⁴ חיי מוהר"ן, ב, 'עבודת ה', סי' פא.

⁴⁵ ראה: י' דן, הסיפור החסידי, ירושלים 1975, עמ' 40-46. השווה עוד: מ' פייקאז', שם (הערה 15), עמ' 104-105, הערה 45. על ר' יצחק אייזיק מקאלוב ראה: נ' בן-מנחם, 'רבי יצחק אייזיק מקאלוב', ספר היובל מוגש לכבוד הרב ד"ר ישראל אלפנביין, ירושלים תשכ"ג, עמ' כ-לב.

פרי תפיסת דמותו כדמות שכולה מאובי נפש וגוף, שקועה אך ורק בבעיות קיומיות תהומיות ובתביעות משיחיות אישיות, כשקישוריה עם ההווה היומיומית אינם ברורים, ולמצער רופפים ביותר.

(ו) משהו על שני הנספחים

כבר הזכרנו את הנספח הראשון, 'שכל, ספקות ואמונה'. כאן ראוי להעיר בקצרה, שאף-על-פי שגריין מודה 'שיש לגשת בהסתייגות יתרה לכל נסיון להתחקות באופן שיטתי על רעיונות-יסוד בכתביו של ר' נחמן' (עמ' 280), הוא מעריך את מסכת רעיונותיו של ר' נחמן על-פי אמות-המידה של החשיבה השיטתית המופשטת. הוא מציג מסכת רעיונות ובה שני מעגלי חשיבה מנוגדים: האכזיסטנציאליזם הדתי, שרוחו מרחפת על ששת פרקי ספרו, ותפיסה מיסטית קיצונית, שקצתה מגוללת בנספח זה. גריין תוהה ושואל, כיצד מתיישבת תפיסה דתית אכזיסטנציאליסטית, שסימנה המובהק הוא תחושת העדר אלוהים, עם חוויות מיסטיות עזות, שבוולט בהן הקירבה לאלוהים. הוא תמה על שום מה אין ר' נחמן טוען, כדוגמת מורי החסידות שקדמו לו, כי העדר אלוהים איננו 'אלא דמיון ואשליה'. העדריות הטכסטואליות המוכיחות שאכן טענה זו הושמעה בפי ר' נחמן ונוסחה בדבריו במונחים 'מגיעה', 'הסתרה' ו'הסתרה שבתוך הסתרה', עדויות אלו – בדומה לעדויות טכסטואליות ברסלביות אחרות, הסותרות לא אחת את קביעותיו של גריין – לא זכו לתשומת לבו. לפיכך הוא רואה כשאלתו, 'כיצד עלינו לפרש את הרגשת העדרו של אלוהים והמאבק המתמיד על האמונה... אם שכלו של האדם יכול לעלות עד אינסוף... שאלת מפתח חשובה להבנת הגותו של ר' נחמן' (עמ' 318). בעל הביוגרפיה שלפנינו מעלה שלוש תשובות אפשריות, שהייתי מגדירן כהיסטורית-פסיכולוגית, חינוכית ותיאולוגית. התשובה האפשרית הראשונה, הנראית לנו כסבירה ביותר, אומרת כי שני רופסי החשיבה 'מקורם במצבי רוח שונים זה מזה' (עמ' 319): התרוממות רוח והרגשת התעלות, מחד גיסא, ומבוכה והרגשת ריקנות, מאידך גיסא. התשובה השנייה, שאפשר לדעת גריין להעלות על הדעת, היא שהסתירה ברעיונותיו של ר' נחמן מתוכננת להפליא לפי תכלית חינוכית מדוקדקת. ההתעלות המיסטית היא שיאה של הדרך, ואילו ראשיתה 'היא במקום שבו עומד האדם הממשי, במלוא העימות עם הצער הברידות של חייו' (עמ' 320). לשון אחר, רעיונותיו השונים של ר' נחמן, שסותרים לכאורה זה את זה, אינם אלא ביטוי לשני שלבים בחינוכם של התלמידים: האכזיסטנציאליזם בראשית הדרך והתעלות המיסטית בסופה. האפשרות השלישית המוצגת על-ידי גריין, והוא מעדיפה כנראה על שתי קודמותיה, עיקרה תיאולוגית-אקטואליסטית. לדעתו, כנראה חשש ר' נחמן שהתפיסה המיסטית, הגורסת כי אלוהים שרוי בכל המציאות, נושאת בחובה סכנה לקיומם של חיי הדת, התורה והמצוות. הילכך ראה צורך להטעים 'את הקיומי ואת תחושות הכיסופים הנצחיים והריחוק מאלוהים המלוות אותו. דוקא במקום שאלוהים אינו נמצא בו במישרין מחפש לו האדם את האמצעים להעלותו שהדת המסורתית מספקת לו' (עמ' 327): 'רק בעולם שאלוהים נעדר ממנו במידה כלשהי יש משמעות לחיים של תורה ומצוות' (שם). מכאן המסקנה, שהודות למאבקו של ר' נחמן עם ספקותיו שלו... נעשה צדיק לבני העולם החדש... צדיק הדור לדורות הללו, צדיק שיש לאל ידו להראות כיצד יש להאבק על האמונה גם בשעת העדרו של אלוהים מחייהם של בני אדם' (עמ' 328).

הנספח השני, 'סיפורי מעשיות', מסתיים בשישה משפטי שאלה, כגון: 'אל מי מופנית הצעקה המובעת בסיפורים?... אל אלוהים... אל החסידים... אל ר' נחמן עצמו... למי, בעצם צריך לספר את סיפורנו? או שמא צעקתו של ר' נחמן כצעקתו של לב העולם?... לא אתפלא אם אותו מפענח צפונות, 'החוקר', שיבוא ייגלה בין השלושה שביקשו את ידה של בת-המלך⁴⁶ את ישו, מוחמד ושכתי צבי' (עמ' 348), יגלה באותה חגיגת גילויים, כי ששת משפטי השאלה, שבהם מסתיים ספרו של גריין, הם כנגד ששת פרקיו.

⁴⁶ 'מעשה במלך וקיסר', הסיפור השני בספר סיפורי מעשיות.

*

הבאנו את הערותינו כאן, שאינן אלא מקצת מהשגותינו על ספרו של גרין, שהוא בלי ספק התרומה החשובה ביותר לאותם מתברסלבים ומתנחמנים למיניהם בישראל ובתפוצות, שאיבדו את חושי-המידה כאשר למהירות רוחניות ותרבותיות שונות.

חיי הקצרים של ר' נחמן מברסלב ויצירתו הדרשנית-המסורתית והאומנתית-הנאראטיבית כאחד היו למיתוס משיחי בקרב קבוצות קטנות של מאמינים ברסלביים, מכאן, ומטרה לחיצי לעג ומשטמה מצד רוב שלומי אמוני ישראל וסופרי ההשכלה, מכאן, ואילו אנו, שמבשרנו חזינו את התנפצותם של מיתוסים משיחיים למיניהם, כשתמימותו הגמורה של התם שב'מעשה מחכם ותם' היא מאתנו והלאה, אנו נמשכים אל כתביו של מחולל החסידות הברסלבית בראש וראשונה בשל רגישותו המיוחדת לבעיות הקיומיות של האדם; בשל תחושתו ההיסטורית החריפה של משבר האמונה המאיים על שלמותה של ההווה היהודית ההיסטורית, תחושה שהשכיל להביאה על ביטויה הנועז והנוקב; בשל נצנוצי הרעיונות הראציונאליסטיים הבוקעים ועולים מתוך כתביו בצד חוויות מיסטיות ודימונולוגיות עמוקות; בשל ערנותו לחדשות הזמן והאימפולסים האמנותיים הפועמים בכתביו בעוצמה רבה. אולם כ'צדיק' הוא שייך לברסלב ולאומאן, ובעיקרו של דבר לחסידי ברסלב, המקיימים את אורח החיים היהודי המסורתי על כל דקדוקיו!